

РАСШЫРЭННЕ І ЗВУЖЭННЕ ЗНАЧЭННЯ СЛОЎ ЯК ВІДЫ СЕМАНТЫЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ

Вывучэнне лексікі патрабуе абавязковага разгляду лексічнага складу мовы ў яго дынаміцы. XXI стагоддзе дае шмат матэрыялу для назіранняў над змена-мі, што адбываюцца ў лексіцы беларускай мовы. Разнастайныя семантычныя трансфармацыі дазваляюць зразумець, што лексікалогія – навука жывая, дынамічная і актуальная.

Найчасцей увагу лінгвістаў прыцягваюць такія формы семантычнай дэрывацыі, як метафарычныя і метанімічныя пераносы. Але не менш цікавы матэрыял для назіранняў даюць іншыя віды семантычных трансфармацый – расшырэнне і звужэнне значэнняў слоў.

Вучоныя адзначаюць, што расшырэнне і звужэнне значэння адбываецца на аснове адносінаў уключэння (падпарадкавання) тыпу род – від, агульнае – прыватнае, ніжэйшае – вышэйшае [16, с. 118]. Як правіла, семантычныя змены падобнага тыпу адбываюцца паміж словамі адной лексіка-семантычнай парадыгмы [6, с. 56].

Пры звужэнні значэння родавае паняцце замяняецца індывідуальным (відавым) [6, с. 56], пры гэтым у першасны лексіка-семантычны варыянт слова ўключаецца дадатковая дыферэнцыяльная сема [4, с. 112]. В. П. Масквін сцвярджае, што адназначная інтэрпрэтацыя такіх слоў немагчымая без шырокага кантэксту [15, с. 20].

Так, толькі на фоне макракантэксту можна зразумець новае значэнне, з якім ужываюцца ў тэксце словы **загад** ‘распараджэнне’ і **дырэктыва** ‘агульнае кіруючае ўказанне вышэйшага органа ніжэйшага’: «Толькі, бывала, мама Лёшы Скакуна гаварыла: «Няможна, хлопцы». І гэтыя мяккія словы станавіліся для іх **загадам, дырэктывай**, якіх не паслухацца і не выканаць – не дай Бог» [11, с. 55]. У лексічнае значэнне абодвух слоў дадаецца дадатковая дыферэнцыяльная сема ‘забарона рабіць што-н.’.

Слова **культура** ‘сукупнасць дасягненняў грамадства ў вытворчым, грамадскім і культурным жыцці’ ў сучасных мастацкіх творах нярэдка ўжываецца для абазначэння масавай культуры ‘разнавіднасці сучаснай камерцыйнай культуры, якая часта характарызуецца прымітывізмам і атрымлівае шырокае распаўсюджанне праз СМІ’: «Што сёння адбываецца ў паўпусцельх вёсках, пасёлках, правінцыйных гарадах, калі вечарамі пад чарку людзі цешацца грывучым тэлевізарам, той «культураю», без якой і жыцця не ўяўляюць» [5, с. 47].

Пры расшырэнні значэння слова адбываецца перанос відавочнай назвы на паняцце ўвогуле (род) [6, с. 56], пры гэтым у першасным лексіка-семантычным варыянце слова выдзяляецца пэўная дыферэнцыяльная сема [4, с. 112].

Выпадакў расшырэння значэння ў сучасным беларускім дыскурсе прадстаўлена значна больш, прычым важнай асаблівасцю сучаснай беларускай мовы

з'яўляецца тое, што актыўна ў працэс расшырэння значэння ўцягваюцца словы спецыяльнай лексікі.

Так, у мастацкіх і, часцей, публіцыстычных тэкстах сваё значэнне расшыраюць тэрміны, якія першапачаткова існавалі як лінгвістычныя.

Напрыклад, слова **дыскурс** першапачаткова ўжывалася як маўленчае паведамленне асобнага суб'екта. Але ў сучасных тэкстах усё часцей слова губляе дыферэнцыйную сему 'звязаны з мовай' і абазначае камунікацыю ўвогуле, тэкст у шырокім значэнні гэтага слова: *Патрэбен быў скок у свядомасці, нейкі новы дыскурс у новым накірунку* [3]; *...на нашых старонках натуральным чынам злучыць беларускую літаратуру з сусветнай (найперш з еўрапейскай) у агульны дыскурс* [2, с. 190].

Тэрмін **канатацыя** 'дадатковыя семантычныя ці стылістычныя адценні, якія накладваюцца на асноўнае значэнне і надаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванню' ўжываецца ў значэнні 'дадатковыя адценні, якія ўзмацняюць ацэнку': *«Пазбягаючы эмацыянальных ацэнак і суб'ектыўных канатацый, якія міжволі ўзнікаюць, калі звяртаешся да біяграфіі і творчасці пісьмніка, ... паспрабуем прасачыць складаную аўтарскую траекторыю Анатоля Сыса»* [7, с. 172].

Кантэкст 'сэнсава закончаны ўрывак пісьмовага тэксту, які дае магчымасць выявіць значэнне асобнага слова ці фразы, ужытых у іх' таксама губляе дыферэнцыйную сему 'пісьмовае маўленне, тэкст' і набывае значэнне 'абставіны, якія дазваляюць зразумець сэнс падзеі': *Рубрыка «Я» прэзентавала буйную, пераважна мысліўную, фігуру з айчыннага кантэксту* [2, с. 190]; *Надзённай і актуальнай у кантэксце выклікаў сучаснасці выступае задача распрацоўкі комплексу мер, скіраваных на ўмацаванне нацыянальнай бяспекі, на захаванне і развіццё традыцыйных духоўных каштоўнасцей, нацыянальнай ідэнтычнасці* [13, с. 142]; *Толькі пры ўмове паўнаўартаснага задзейнічання ўсіх наяўных механізмаў этнакультурнага кантэксту магчыма дасягненне паўнаты жыцця* [12, с. 100].

Як бачым, у такім шырокім значэнні слова **кантэкст** з'яўляецца дастаткова частотным у сучаснай беларускай публіцыстыцы.

Тэрмін **калька** 'слова або выраз, пабудаваныя на ўзор іншамойных шляхам літаральнага капіравання сродкамі роднай мовы' таксама губляе сваю прыналежнасць да лінгвістычнай навукі і набывае значэнне 'тое, што створана па пэўных узорах': *Да таго ж усё гэта друкавалася ў дзяржаўным часопісе, які паводле азначэння не мог размінацца з звычайнымі і эспэтычнымі калькамі, зацверджанымі ў партыйных кабінетах* [2, с. 104].

У гіпанімічныя адносіны актыўна ўступаюць і тэрміны з іншых сфер навукі і тэхнікі.

Азон 'газ (відазменены кісларод), які ўтвараецца ў час навалыніцы ад дзеяння электрычнага разраду і інш.; мае моцныя акісляльныя і ачышчальныя ўласцівасці' набывае значэнне 'паветра, якое мае моцныя ачышчальныя ўласцівасці': *Сяду пад смалістай хвой, падыхаю яе лекавым азоном, і кашаль – прападае* [9, с. 68].

Дыягназ 'урачэбнае заключэнне аб хваробе на падставе абследавання хворага' ўжываецца ў значэнні 'заключэнне аб стане чаго-н.': *Няўмольны дыягназ – бесперспектыўнасць калгасаў – паглыблялі лозунгавая палітыка дзяржавы і адкрытая хлусня аб выраўноўванні жыццёвых умоў паміж горадам*

і вёскай [3]; *Толькі дзе той мудры чалавек-доктар, які б паставіў правільны дыягназ* [8, с. 13].

Перфоманс 'тэатралізаванае выступленне з элементамі гульні і гратэску' набывае значэнне 'яркае, нечаканае выступленне': *...калі на людзях мы прамаўляем па-беларуску, дык не проста сумовімся, а як бы ладзім грамадзянскую акцыю ці мастацкі перформанс* [2, с. 193]; *Сыс стаў героем некалькіх хуліганска-п'яных скандалаў у ДOME літаратара ў Мінску, дзе шмат разоў перапыняў тамтэйшыя юбілеі асабістымі перформансамі* [7, с. 178].

Расшыраюць сваё значэнне і словы агульнаўжывальнай лексікі. Так, слова **вырай** 'цёплы край, куды вылятаюць на зіму пералётныя птушкі', губляючы дыферэнцыльную сему 'куды вылятаюць птушкі', набывае больш агульнае значэнне – 'цёплы край': *Хмары вяртаюцца з **выраю*** [1, с. 13].

Канікулы 'перапынак у занятках, які даецца навучэнцам для адпачынку' пашырае сферу свайго ўжывання і абазначае 'перапынак у занятках для адпачынку': *– Ай, куды цябе нячысты панясе? – перад каляднымі «канікуламі» пыталіся ў мяне калегі* [10, с. 152].

Валюта 'асноўная адзінка грашовай сістэмы якой-н. краіны' дастаткова шырока ў сучасным беларускім дыскурсе выступае ў значэнні 'сродак аплаты': *Разлік пасля быў адзін – вясковай **валютай**, самагонкай* [3]; *Ён паабяцаў за дзве пляшкі, якія мы адразу і пакінулі, дамовіцца з лесніком аб сасне, за тую ж вадкую **валюту** – узяць каня з падводаў у суседа* [14, с. 181].

Такім чынам, расшырэненне і звужэнне значэння з'яўляюцца дастаткова частотным відам змянення семантыкі слова ў сучасным беларускім дыскурсе. Адзначаныя семантычныя трансфармацыі адбываюцца ў межах адной і той жа тэматычнай групы: словы, якія называюць з'явы сацыяльнага жыцця (**культура**, **дырэктыва**, **дыкурс**, **канатацыя**, **кантэкст**, **перфоманс** і інш.), ужываюцца для абзначэння разнастайных падзей жыцця чалавека. Назвы аб'ектаў нежывой прыроды (**вырай**) ужываюцца ў межах гэтай жа тэматычнай групы.

Літаратура

1. Аксак, В. Меню таемнае вчэры / В. Аксак // Дзеяслоў. – 2019. – № 101. – С. 5–16.
2. Акудовіч, В. «Крыніца» і «Крыніца» / В. Акудовіч // Дзеяслоў. – 2019. – № 101. – С. 183–199.
3. Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: <http://www.bnkorpus.info>. – Дата доступу: 12.09.2022.
4. Гак, В. Г. Языковые преобразования. Виды языковых преобразований. Факторы и сфера реализации / В. Г. Гак. – М.: ЛИБРОКОМ, 2016. – 408 с.
5. Гігевіч, В. Творчасць / В. Гігевіч // Дзеяслоў. – 2019. – № 101. – С. 31–66.
6. Журавлев, А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке: коллект. монография. – М., 1982. – С. 45–109.
7. Кавалёў С. Прарок-блван-легенда: аўтарская траекторыя Анатоля Сыса / С. Кавалёў // Дзеяслоў. – 2019. – № 101. – С. 170–182.

8. *Казлоў, А. Гульня ў хованкі / А. Казлоў // Апавяданне-2005. – Мінск, 2005. – С. 134–140.*
9. *Канановіч, І. Вепраўцы / І. Канановіч // Польша. – 2011. – № 12. – С. 66–77.*
10. *Каско, А. Апошні ваўкалак / А. Каско // Апавяданне-2005. – Мінск, 2005. – С. 152–157.*
11. *Ліпскі, У. Мужык / У. Ліпскі // Польша. – 2011. – № 2. – С. 50–73.*
12. *Максімовіч, В. Застаца людзьмі / В. Максімовіч // Польша. – 2011. – № 12. – С. 97–102.*
13. *Максімовіч, В. Традыцыя ў жыцці асобы і грамадства / В. Максімовіч // Польша. – 2011. – № 4. – С. 142–147.*
14. *Мароз, У. Крыж на хутары / У. Мароз // Апавяданне-2005. – Мінск, 2005. – С. 178–187.*
15. *Москвин, В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории / В. П. Москвин. – Изд. 4-е, испр. и доп. – М.: Изд-во ЛКИ, 2012. – 200 с.*
16. *Старычонак, В. Д. Мнагазначнасць слова ў беларускай мове : у 3 кн. / В. Д. Старычонак. – Мінск : Колоград, 2017. – Кн. 1: Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі. – 273 с.*

І. А. Воран (Беларусь)

ТВОРЧАСЦЬ ЯКУБА КОЛАСА Ў КАНТЭКСЦЕ САЦРЭАЛІСТЫЧНАГА КАНОНА

Савецкая літаратура 30–40-х гадоў развіваецца ў полі канстытування сацрэалізму як магістральнага напрамку ў культуры і фарміравання сацрэалістычнага канона. У гэты перыяд яна перажывала фазу станаўлення нарматыўных межаў і патрабаванняў новага метаду. Ужо ў 20-я гады ішлі напружаныя дыскусіі пра змест і форму пралетарскай літаратуры паміж тэарэтыкамі літаратурных аб'яднанняў Пралеткульт, РАПП, ЛЕФ і інш. У працэсе абмеркавання высоўваліся тэорыі «жывога чалавека», «вытворчага» мастацтва, а таксама стратэгія «сацыяльнага заказу», якія разглядаліся праз прызму палітыкі і эстэтызацыі ідэалогіі. Вострым спрэчкі пра мову мастацкіх твораў і фармалізм вяліся ў 30-я гады, а ў 50-я гады – пра «тэорыю бесканфліктнасці» і праблему «станоўчага героя», якія хутка перарасталі ў кампаніі і спрыялі замацаванню пэўных норм новага метаду.

Правакатыўная, рэвізіянісцкая і нават у нейкім сэнсе агрэсіўная стратэгія канструявання сацрэалістычнага канона абумовіла спецыфічную атмасферу ў літаратурным асяроддзі. Хваля рэпрэсій 30-х гадоў абумовіла пачатак працэсу «дэаўтанамізацыі» беларускай літаратуры, паступовага і планамернага ўключэння яе ў «поле ўлады» (паводле П. Бурдзье [1]), замацавання залежнасці яе зместу і формы ад палітычнай, ідэалагічнай ангажаванасці. «Сацыялістычны рэалізм прадугледжвае непарыўнасць сувязі мастацтва з рэвалюцыйным развіццём жыцця, з задачамі камуністычнага будаўніцтва – і гэтыя яго рысы з асаблівай нагляднасцю раскрываюцца ў літаратурным працэсе 30-х гадоў» [6, с. 30].